

Mémek és mítoszok

1 Neil GAIMAN, *Hó, tükör, almák* = Uő., *Tükör és füst*, Beneficium, Budapest, 1999, 334.

2 Uo., 324.

3 Umberto Eco, *Az irodalom néhány funkciója* = Uő., *La Mancha és Bábel között: Irodalomról*, Európa, Budapest, 2004, 20.

Jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy milyen eredménnyel lehet bevonni a memetikát az irodalomtudományi kutatásba. Neil Gaiman *Amerikai istenek* c. művét elemezve próbálunk rámutatni arra, hogy milyen új szempontokkal bővíthet a regény recepciója, ha ebből a – talán kicsit szokatlan – szemszögből vizsgáljuk.

Ennek apropója egy érdekes jelenség: Neil Gaiman történeteit olvasva az ember elég gyakran találkozik ismerős alakokkal, akik emlékeztetik ugyan valakire, mégsem tudja őket teljes pontossággal beazonosítani. Később aztán az elbeszélő tesz néhány megjegyzést, ami alapján biztosak lehetünk abban, hogy a történetben szereplő alak valóban azonos egy, már régebben megismert figurával. Mégis ráncoljuk a homlokunkat, hiszen nem így emlékeztünk rá. Talán cserbenhagyott a memóriánk, és rosszul emlékszünk az adott szereplőre? Vagy nem ő lenne? Az nem lehet, hiszen a körvonalak *nagyjából* stimmelnek.

„A hajára gondolok, ami fekete, akár az ében, az ajkára, ami vörös, akár a vér, és a bőrére, ami hófehér.”¹ Ezekről a jellemzőkről legtöbbször jut az eszünkbe, és rögtön felidézük a mindenki által ismert történetet a gonosz mostoháról és a hét törpéről. A *Hó, tükör, almák* c. novella, ahonnan a fenti idézet származik, valóban a klasszikus történetet mondja el újra. Vannak benne törpék, szerepel benne a mostoha, a herceg, és persze a lány, akinek „szeme, s haja fekete volt, akár a szén; ajkai vörösebbek a vérnél”². A párhuzamok ellenére a történet végkicsengése teljesen más, mint a legtöbbször által ismert mese esetében. Itt és most legyen elég annyi, hogy Gaiman a kedves kis mesét a vámpírizmus elemeit bevonva mondja el újra.

Ezt a jelenséget számos módon le lehet írni, megközelíthetjük a posztmodern újraírás felől, tekinthetjük az elődök iránti tisztelet manifesztációjának, de ugyanúgy a hagyomány kigúnyolásának vagy egyszerű újjgyakorlatnak is. Gaiman története ezer szállal kötődnek az irodalmi hagyományhoz, és műveinek esztétikai hatása sokat köszönhet az eredetitől való elkülönülés és a rácsodálkozás aktusainak. Az, hogy egy irodalmi szöveg szereplői kilépnek a történetből, amiben születtek, és „vándorolni” kezdenek, nem új jelenség. Az új kontextus ellenére e szereplők hitelessége megmarad, mivel „a közösség az évszázadok vagy az évek során érzelmeiket investált beléjük”.³ Az itt-ott felbukkanó szereplőket könnyen felismerjük, még ha nem is ugyanolyanok, mint az eredeti szövegben. Erre a játékra ismerhetünk az *Amerikai istenek* lapjain is. Hiszen a regény

nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy elmesélje a kontinensre érkező összes isten történetét. A mű így intertextuális kapcsolatot létesít számos mítosszal és megmozgatja a kulturális hagyomány jelentős részét.

Mi az a mém?

A mém szó a görög miméma (utánzás) szóból ered. A mém „a kultúra önismétlő eleme, amely utánzással terjed”.⁴ Az elnevezés és a fogalom kiötlése Richard Dawkins nevéhez fűződik, aki az oxfordi egyetem evolúcióbíológusa. Az *önző gén* c. könyvében hivatkozik először rájuk. Mém lehet egy gondolat, egy dallam, egy minta.

Dawkins eredetileg a gének mintájára alkotta meg a mém fogalmát. Ahogy a gén, úgy a mém is arra törekszik, hogy minél többször lemásolják. Az egyes mémek a mémkészlet összes eleme közül választódnak ki, minnek köszönhetően „az egymással kölcsönösen összeférő mémek brigádjai [...] együtt élnek az emberi agyban”.⁵ Ezek az ún. mémkomplexek vagy mémplexek. Létrejöttük annak köszönhető, hogy „a csoport minden egyes tagja előnybe kerül, ha a környezetet a többi tag dominálja. [...] A koadoptált génkomplexek analógiájára a saját maguk alkotta háttérből kiválasztódott mémek egymást kölcsönösen támogató mémplexekben »működnek együtt« – a mémplexen belül, de rivális mémplexekkel szemben ellenségesek”.⁶ Dawkins szerint a mémplexekre a legjobb példák a vallások, s az *Isteni téveszme* c. könyvében hosszan foglalkozik a témakörrel.

Dawkins mellett a mémek másik nagy teoretikusa Daniel C. Dennett. Szerinte a mémeknek óriási jelentőségük van abban, hogy az ember kiemelkedett az állatvilágból. Véleménye szerint az emberi lény a biológiai felsőbbrendűségét is a nem-testi öröklődésnek köszönheti. „Az öröklődés e formájában az információ az egyik generációtól a másikig nem genetikai csatornákon keresztül adódik át, hanem élőszóban például, illetve az indoktrináció más formáin, általánosságban szólva a kultúra teljes gépezetén keresztül.”⁷ Dennett szerint ez a kulturális átadás a mémek terjedésével magyarázható, melyek közül néhány egészen különleges szerepet játszhat az emberiség történetében: „A különleges hatású mémek, mint amilyen a demokrácia vagy a tisztaság, arra készítetnek, hogy bizonyos módon cselekedjünk; ezek a nagy hatású eszmék.”⁸

A génállomány bármely gén alternatív változatait – „alléljeit” – tartalmazza, amelyek egymással versengenek a konkrét kromoszomális helyekért vagy lókuszekért. Ez a verseny közvetítőkön, fenotipikus jegyeken keresztül folyik, mint a lábhosszúság vagy a bunda színe. Pontosan ugyanilyen versengés zajlik a mémek között is. A különbség az, hogy a mémek „esetében semmi sincs, ami megfelelne a kromoszómáknak, lókuszeknek és alléleknek. A mémállomány a génállománynál kevésbé strukturált és kevésbé szervezett.”⁹ A mémekkel szembeni legfontosabb ellenvetés az az állítás, hogy a mémek másolódása nem elég pontos ahhoz, hogy darwini repliká-

4 Idézi Richard DAWKINS, *A kínai dzsunka és az orosz posta = Uő., Az ördög káplánja: Válogatott tanulmányok*, Vince Kiadó, Budapest, 2005, 160.

5 Uő., 166.

6 Uő., 166–167.

7 Daniel C. DENNETT, *Darwin veszélyes ideája*, Typotex, Budapest, 2008, 368.

8 Daniel GOLEMAN, *Társas intelligencia: Az emberi kapcsolatok új tudománya*, Libri Kiadó, Budapest, 2012, 64.

9 Richard DAWKINS, *A kínai dzsunka és az orosz posta*, 216.

10 Uo., 218.

11 Uo., 219.

12 Uo., 220.

torként működhessenek. Vagyis, a túl nagy „mutációs ráta” miatt a mém „kimutálja magát” a világból, mielőtt a darwini szelekció egyáltalán hatással lehetne a mémállományon belüli gyakoriságára. Ez azonban illuzórikus probléma. Dawkins a kínai dzsunka origami-modelljének példáját hozza fel: „Vegyünk kétszáz embert, aki még soha nem készített kínai dzsunkát, és soroljuk őket húsz, egyenként tízfős csoportba. Gyűjtsük egy asztal köré a tíz csoport vezetőit, és mutassuk meg nekik, hogyan kell kínai dzsunkát készíteni. Ezután minden »második generációs« személy betanít egy harmadik embert a saját csoportjában, és így tovább, amíg minden csoport tizedik tagjáig nem jutunk.”¹⁰ Dawkins szerint nem minden csoport fogja hiánytalanul továbbadni a készséget, de jelentős részük igen. Néhány csoportban lesznek hibák, mutánsok, amelyek akár le is másolódhatnak. Ott, ahol a készséget sikerül átadni a tizedik generációig, az egyes generációk dzsunkái között nem lesz szisztematikus minőségromlás. „Ha viszont a kísérletet minden tekintetben ugyanígy végeznénk el, csak éppen az átadandó készség nem hajtogatás, hanem a dzsunka lerajzolása lenne, határozottan megfigyelhetnénk a pontosság szisztematikus csökkenését az első mintától a tizedikig.”¹¹ A különbség oka az, hogy az origami készség diszkrét műveletek sorából áll, amelyeket egyenként nem nehéz végrehajtani. Még ha a csoport egyik tagja véletlenül ügyetlenül is hajtja végre, a következő csoporttag akkor is tudni fogja, hogy mit próbált elérni. Ezért az origami lépései rendelkeznek az önkorrekció képességével – digitálisak. A rajzolás képessége ezzel szemben analóg. Egyesek pontosabban tudnak másolni, mások kevésbé. „A szavak – legalábbis, ha felfogják őket – ugyanúgy képesek az önkorrekcióra, mint az origami műveleti lépései.”¹² Az efféle önkorrekciós eljárások következtében a mémek néha egészen nagyfokú hűséggel képesek lemásolódni.

Hogyan hasznosítható a fenti megglátás az irodalmi kutatásban? Elvégezhetünk egy nagyon hasonló kísérletet: adjunk a tízfős csoportnak két, nagyjából azonos hosszúságú szöveget. Az egyik legyen egy politikai hír, a másik pedig egy rövid tanítómese. Melyik szöveg fog kevésbé módosulni az átadás során? Nagy valószínűséggel a tanítómese. Ennek oka pedig, hogy a fabula szereplői mind konkrét, világos tulajdonságokkal és funkciókkal rendelkeznek, valamint a történet egy erkölcsi tanulással zárul, ami meghatározza a végkicsengést. Láthatjuk, hogy a történetek is képesek mémként viselkedni, és itt is megvannak azok az önkorrekció elemek, amelyek megakadályozzák, hogy a mém „kimutálja önmagát”, mielőtt sikeresen másolódna. Ezek között pedig ott vannak a szereplők alapvető tulajdonságai és funkciói, illetve a metaforák, hasonlatok megtartó ereje.

Susan Blackmore *A mémgépezet* című könyvében egy olyan világ vízióját rajzolta meg, amelynek meghódításáért tülekednek és egymással viaskodnak a különböző agyak, tárolók és mémek. Akárcsak a géneknél, a mémek között is azok válnak uralkodóvá, amelyek jók a lemásolódásban. Lehet, hogy a közvetlen vonzerejük miatt (mint pl. a halhatatlanság mémje vonzó egyes emberek szá-

15 Uo., 225.

16 DENNETT, I. m., 381.

17 Erről lásd H. NAGY Péter, *Mémháború = Uő., Protézisek*, NAP Kiadó, Dunaszerdahely, 2010, 148–154.

18 L. VARGA Péter, A *mém olvasása: Memetika és irodalom(tudomány) = Uő., Töréspontok*, NAP Kiadó, Dunaszerdahely, 2010, 58–81; H. NAGY Péter: *I. m.*, 103–124; H. NAGY Péter: *A hétköznapi elme darwinista kritikája = Protézisek*, 124–167; SEBŐK Zoltán, *Az élet mint vándorlás = Uő., Élősködő kultúra*, Kalligram, Pozsony, 2003, 9–27; SEBŐK Zoltán, *Parazita kultúra = Uő., Élősködő kultúra*, 169–183.

19 L. VARGA, I. m., 66.

Két különböző vallást tekinthetünk két alternatív mémkomple-xumnak is. Nagy a valószínűsége, hogy „minden egyes vallás részle-teit nagyrészt öntudatlan evolúció alakította, nem pedig genetikus természetes szelekció, mert az túl lassú, hogy magyarázni tudná a vallások gyors kialakulását és szerteágazó fejlődését. A történetben a genetikai értelemben vett természetes szelekció szerepe abban áll, hogy az agyat, annak minden elfogultságával és előítéletével együtt ellátja a természetes szelekció hátterét alkotó hardverrel és alacsony szintű szoftverrel”.¹⁵

Abban nincs egyetértés, hogy mi számít a mém hordozójának. Dawkins szerint kell, hogy a mémnek legyen az agyban lenyomata. Ezzel Dennett is egyetért, de felhívja rá a figyelmet, hogy „a mémá-tadás és -tárolás az agy tevékenységén kívül – mindenféle készítmé-nyekben – más úton-módon is korlátlanul végbemehet, mely módo-zatok nem függenek a leírás közös nyelvétől”.¹⁶ Egy adott mém hal-hatatlansága sokkal inkább függ a replikáció sikerességétől, mint az egyedi hordozó élettartamától. Erre példának Platón szövegeit hozza fel, amelynek az eredetije nem maradt fenn. Ugyanez a gondolat kivetíthető a mítoszokra is.

Meg kell említenünk még egy fontos szempontot, mégpedig hogy a mémek terjedésénél nem szempont az igazság kritériuma. Egy dolog számít – a replikáció sikeressége. Ahogy a fenti példán láthattuk, bizo-nyos méplexek erénynek tartják a misztikumot, s ezzel hatékonyan gátolják az ellenük irányuló racionális kritikákat. Ha ehhez még hozzá-vevesszük, hogy az emberi elme igencsak fogékony az ún. kreatív ideoló-giák iránt,¹⁷ akkor beláthatjuk, hogy miért ilyen sikeresek a faktoidok.

Memetika és irodalomtudomány

Mielőtt elkezdenénk vizsgálni a fentebb ismertetett memetika és az irodalom kapcsolatát, fel kell hívnunk az olvasó figyelmét néhány problémára. Ti. abban, hogy a memetika tudománynak számít-e, még maguk a megalkotók sem biztosak – mind Dawkins, mind Dennett meglehetősen óvatosan fogalmaz ezen a téren. (Másképp korántsem létezik egyetértés abban, hogy létezik-e egységes iro-da-lomtudomány, ill. abban, hogy mi számít tudománynak az irodalom területén.) Kérdéses tehát, hogy lehetséges-e szigorúan tudományos kontextusban taglalni a két instancia kapcsolatát.

Az imént vázolt fenntartások ellenére nem kell légüres térben mozognunk. Három magyar irodalomtudós munkáira hívnánk fel a figyelmet: L. Varga Péter, H. Nagy Péter és Sebők Zoltán tanulmányai foglalkoznak a kérdéssel.¹⁸ A következőkben az ő dolgozataikból indulunk ki.

A mémek és az irodalomtudomány lehetséges viszonyát tárgyalva L. Varga Péter felveti¹⁹, hogy viszonylag egyszerű lenne a hatástörté-netet a mémek terjedésével azonosítani. Dawkins állításait Jauss azon szövegével veti össze, amelyben a szerző arról ír, hogyan vette kölcsön a pozitívista irodalomtudomány a természettudományos módszere-

ket. Akkor ez csak az irodalmi művek külsődleges meghatározó jegyeit hozta felszínre. L. Varga szerint a pozitívizmus adathalmozó hatáskutatását könnyen egy kalap alá vehetjük a mémek „utánzás” fogalmával. A mémek fenotípusait (anyagi-megjelenési formájukat, a tulajdonképpeni hordozókat) pedig a médiumokkal azonosíthatjuk.²⁰ Egy efféle azonosítás nemigen vinné előre az irodalomértést. „Ha azonban a mémeknek mémkomplexumokba történő beágyazódását hangsúlyozzuk a pusztán »hatás, mint utánzás« nézőpontja helyett, úgy a mémek [...] mutációja a hagyomány és a hatástörténet fogalmát hermeneutikai keretek között szituálja újra. Azaz, a hermeneutika kedvelt »kérdés-válasz logikája«, a megértés dialogikus szerkezete a műalkotás számára olyan státust [...] biztosít, amely a művek alapvető szerkezeti változásait a világ- és szubjektumszemléleti változásokkal hozza összefüggésbe. A hatástörténet ebből a perspektívából a mémek »fenotípusának« értékelésén annyit változtat, hogy nyitva hagyja nemcsak a horizontváltások kimenetelét, de a mémek kimutatása helyett azok megértésére és értelmezhetőségére helyezi a hangsúly.”²¹ Vagyis nemcsak arról van szó, hogy számba vesszük és felsoroljuk a változásokat, hanem arra is rákérdezünk, hogy miért jöttek létre.

Végezzünk el egy gondolatkísérletet! Mi kell ahhoz, hogy egy mém sikeres legyen? Legyen egyszerű, könnyen lemásolható, nehezen megcáfolható. Szólítson meg minél több embert (hasson az elemi, ősi ösztönökre). Ha lehet, társuljon hasonló mémekkel, így erősítik egymás hatását – akár még egy mémplexet is létrehozhatnak. És – bár ennek fontossága vitatható – legyen kompatibilis az uralkodó mémplexekkel. A horror mémje a 19. században kezdett el terjedni, különösen Poe munkásságának köszönhetően.²² Lassan terjedt, mígnem az egyik fenotípusa, az ún. rémtörténet különös mutáción ment keresztül H. P. Lovecraftnek köszönhetően. Ő megtartotta a mém legsikeresebb elemeit (az ismeretlentől való rettegést, a kvázitudományos – hitetlenkedést felfüggesztő – háttérrel stb.), s ezeket új környezetbe helyezte, megteremtve ezzel a sci-fi és a dark fantasy alapjait. Ezek az új mémek együtt terjedtek, erősítve egymás hatását, hiszen gyorsan kiderült, hogy aki fogékony az egyikre, az könnyen befogadja a másikat is. A mémek terjedését elősegítették az új médiumok is: folyóiratok, filmek, képregények. Nem Lovecraft volt az egyetlen alkotó, aki részt vett az új mémek terjesztésében, így rövidesen megszületett egy új mémkomplex, amit most az egyszerűség kedvéért nevezünk peremműfajoknak.

Az irodalmi szöveg olyan fikció, mely folyamatos kapcsolatban áll az életvilággal, ez a kapcsolat azonban már a szöveg poétikai effektusának, azaz az olvasásának a következménye, azaz maga is olvasásalakzat. L. Varga Péter másik fontos gondolata, hogy a „mém [...] nem annyira a külső hordozókban, hanem azok fenomenalitásának olvasásában nyilvánul meg, mindig kitéve a megértés részlegességének, így esetleges mutációjának. [...] Egy irodalmi szöveg újszerűsége abban mutatkozhat meg, hogy a mondottakat [...] már eleve a másképp értés lehetőségével ruházza fel”.²³ Ez önmagában nem gondoskodik a mém hasznos, termékeny másolódásáról, de tesz

20 Uo., 67.

21 Uo., 68–69.

22 Tudatában vagyunk annak, hogy a horror műfajának vannak korábbi előzményei is, csak a példa kedvéért egyszerűsítünk.

23 Uo., 74.

24 Uo., 75.

25 H. NAGY Péter, *A hétköznapi elme darwinista kritikája*, 146.

26 DENNETT, I. m., 382.

27 Neil GAIMAN, *Gondolatok a mítoszokról = Uő., Tükör és füst*, 336.

róla, ha a mém speciális aktivitásnak, azaz olvasásnak van kitéve. Azaz, ha olvassuk a mémet, nemcsak a terjesztésében veszünk részt, hanem változtatunk is rajta egy kicsit. Hiszen minden olvasás félreolvasás is egyben. Ez pedig egybevág azzal az alapvető hermeneutikai maximával, mely szerint a szöveg értelme nem eleve adott, hanem keresése produktív megértés feladata: „...amíg nincs olvasás és megértés, addig hiába a hordozó, hiába a fenotípus – mém sincsen.”²⁴ A mém tehát úgy van a hordozóban, hogy csak a megértésnek kitéve válik mémmé. Ekkor viszont, a megértés mindenkori viszonylagosságánál fogva, úgymond szükségszerűen mutálódik.

Ez a jelenség – tehát, hogy abban a pillanatban, hogy olvassuk (megértjük) a mémet, azonnal módosítjuk is – szorosan összefügg az emberi agy működésével. H. Nagy Péter szavaival élve, az agyunk folyamatosan „dolgozik”, nincs üresjárat, folyamatosan gondolkodunk valamin. „Elmének [...] szüntelenül gyártja a reprezentációkat, kombinálja azokat, másolatokat készít róluk, ám bizonyos mintázatokat külső jelek nélkül is létrehoz.”²⁵ Ha egy mém bekerül ebbe a rendszerbe, akkor nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy változatlanul fog kikerülni. Már Dennett is megállapította, hogy az elmének „egyáltalán nem hasonlít a fénymásoló gépre. [...] Úgy tűnik, hogy ritkán adunk tovább változatlan formában egy mémet”.²⁶ Az emberi agy egyszerűen nem így működik.

Mémek és mítoszok

Az, hogy Gaiman történeteit a memetika felől próbáljuk megközelíteni, bizonyos tekintetben neki magának is köszönhető. Előszere-tettel nyilatkozik arról, hogy ő a mítoszokkal szemben darwinistának vallja magát. Amely történetek érdekesek, azokat az emberek elolvassák és elismélik őket: így e történetek életben maradnak. Azok a történetek pedig, amelyek nem keltik fel a közönség figyelmét, feledésbe merülnek. Nem tűnnek el örökre, hiszen nem zárható ki, hogy egyszer valaki újra felemlegeti őket, és újra erőre kapnak – erre Gaiman munkássága a legjobb példa. A mítoszképződés folyamatát a komposztáláshoz hasonlítja: „Minden mítosz komposzt. Vallásokként kezdik, a legmélyebben gyökerezőkként minden hiedelmek avagy (ha ez a szó nem találtatnék megfelelőnek) minden hitek közül – vagy éppen történetekként, amik növekedésük közben vallásokká forrtak össze. [...] És aztán, ahogy a vallások elavulnak, vagy ahogy a történetek megszűnnek szó szerinti igazságnak látszani, mítoszokká válnak. És a mítoszok sárrá komposztálódnak, termékeny földde más történetek és mesék számára, amik aztán vadvirágokként pompáznak.”²⁷ Ezekben a szavakban egy olyan nézőpont tükröződik, amely mintha a mémelmélet illusztrálására lett volna kitalálva.

Az *Amerikai istenek*ben az istenek mémekkel történő azonosítása explicite is megjelenik. A regény tizedik évfordulós, bővített kiadása rendelkezik egy *Függelékkel*, melyben Árnyék találkozik Jézussal, aki ezt mondja neki: „Istenként feladod a létezésed, és mém lesz belő-

led, ami örökké megmarad az emberek emlékezetében, mint egy gyerekdal. Bármilyen újra elképzeli magát, úgy, ahogyan neki tetszik. Alig marad valami a személyiségedből. Helyette lesz vagy ezer aspektusod, annak megfelelően, kinek mire van szüksége belőled, és mindenki mást szeretne tőled. Semmi sem biztos, semmi sem állandó.”²⁸ A mondat szervesen illeszkedik az előbb vázolt gaimani világképhez, ill. a regény fikciójához is. Amellett, hogy egy új értelmezési kulcsot kínál, tovább árnyalja a regény istenekről kialakított képét is. Az istenek a hatalmukat az emberektől kapják, de cserébe nekik is nyújtaniuk kell valamit: „Sok embernek kell egyszerre és sokféleképpen megfelelned. Hamarosan azon kapod magadat, hogy teljesen szétapróztad magadat, és alig marad belőled.”²⁹ A Jézus által említett aspektusok valószínűleg a mémek fenotípusai, tkp. az istenek mémjeinek egyes emberek általi olvasatai. Az idézetben tehát gyakorlatilag az L. Varga által említett jelenség, az olvasás és megértés részlegessége, a megértést követő kényszerű félreértés és a jelentések szóródása érhető tetten. Az istenek aspektusainak sokféleségével Árnék már korábban is többször szembesül. Az első és legemlékezetesebb alkalom kétségkívül az, amikor a Világ Legnagyobb Körhintáján először látja meg az isteneket: „Ott volt Nancy úr, a színes bőrű, vékonyka bajuszt viselő öreg bácsi, aki kockás sportzakót hordott meg citromsárga kesztyűt, és a körhinta emelkedő-süllyedő oroslánján ült, fent a levegőben; de ugyanakkor, ugyanazon a helyen mást is látott, egy felékszerezett pókot, ami akkora volt, mint egy ló, szeme smaragdszín örvényként bámult le rá; és látott ott mást is, egy hihetetlenül magas férfit, tikfa színű bőrrel és három pár karral, lobogó struccollas fejdíszsel, vörös csikokkal kifestett arccal, aki két kezével a hatból szoroson markolta a vadállat sörényét; de volt még ott egy rongyos, fiatal, fekete fiú is, akinek be volt dagadva a bal lába és nyüzsögtek rajta a legyek; és utoljára, az összes többi mögött aprócska pók lapult egy fonnyadt, okkersárga levél alatt.”³⁰

Az istenekről elmondottak lényegében a történeteikre, a mítoszaira is érvényesek, hiszen azokban élnek tovább igazán. A mítoszok mémjei már az idők kezdete óta velünk vannak. Hogy ezek a mémek vallásként (mémplexként) kezdték, vagy az idők során több egymás hatását erősítő mém állt össze egy vallássá, az esetünkben mindegy. Ugyanis nemcsak maguk a mémek változtak, hanem az a mód is, ahogy az ember olvasta őket. Míg Odin történetét a vikingek szent szöveggént skandálták, addig az *Amerikai istenek* lapjain megjelenő verzió már csak szórakoztatásra szolgál. A fenti elmélet szerint a történetek (mémek) az emberekkel együtt változnak, és minden kornak meg kell teremtenie a saját mítoszait, és azokat kell elmesélnie. Ez kétféleképpen történhet: vagy egy már létező mém mutálódik úgy, hogy kompatibilis legyen az uralkodó mémplexekkel; vagy pedig új mémek keletkeznek. Gaiman művészetében mindkét jelenségre találunk példát.

Lévi-Strauss szerint a mítosz szubsztanciája abban a történetben van, amit elbeszél.³¹ A történet újabb és újabb variációi eltérhetnek az eredetitől, de mindig lesz valami, ami összeköti a különböző vál-

28 Neil GAIMAN, *Amerikai istenek*, Agave, Budapest, 2012, 636.

29 *Uo.*, 637.

30 Neil GAIMAN, *Amerikai istenek*, Szukits, Szeged, 2003, 87.

31 Claude LÉVI-STRAUSS, *A mítoszok strukturális elemzése* = BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, *A modern irodalomtudomány kialakulása: Szöveggyűjtemény*, Osiris, Budapest, 2001, 483.

32 DENNETT, *I. m.*,
383.

33 „Eredetileg az a baljós isten volt, aki a »vad vadászatot« vezette, azt az őrijöngő szellemhadat, amely viharos éjszakákon végigszáguld az égen.”
Pierre VALLAS szerk.,
Mitológiai enciklopédia, Saxum,
Budapest, 2007,
248.

34 DENNETT, *I. m.*,
384.

tozatokat. Vizsgáljuk meg Odin mítoszát a memetika szempontjából. Fontos, hogy a mém lényegét a történetek adják, azok a történetek, amelyek segítségével kirajzolódik előttünk az azok főistene. Ugyanis a történet az, ami képes kiállni az idő viharát. „A kulturális evolúció egyik legszembeötlőbb jellegzetessége az a könnyedség, megbízhatóság, és bizonyosság, amellyel azonosítani tudjuk a közös vonásokat az alapul szolgáló közvetítő közeg óriási különbségei ellenére.”³² Az *Amerikai istenek* lapjain megjelenő istenek, például Odin, csak nagyon távolról emlékeztetnek az ősi mítoszokból megismert istenekre. Szerda első pillantásra sokkal inkább hasonlít egy kisstílusú csallóra, mint a skandináv főistenre. Ha viszont tüzetesebben megvizsgáljuk a skandináv mondákat, rájövünk, hogy Szerda alakjának igenis van előképe. Gaiman valójában csak a kulturális örökség egy olyan részét elevenítette fel, amely napjainkra feledésbe merült.³³ Így elmondhatjuk, hogy Szerda alakja csak egy újabb állomás Odin mítoszában történetében (a mém egy olyan mutációja, amely a 21. század mémplexeihez alkalmazkodott). Dennett egy nagyon hasonló helyzetben arra a kérdésre keresi a választ, hogy miben hasonlít egymásra a *Rómeó és a Júlia* és a *West Side Story*? Arra jut, hogy „nem szintaktikai, hanem szemantikai tulajdonságban vagy tulajdonságok rendszerében közösek: a történet, s nem a szöveg; a szereplők és személyiségük, s nem pedig a nevük és beszédük közös. Mindkét esetben azt a veszélyes helyzetet könyveljük el magától értetődően ugyanazon dologként, melyről mind William Shakespeare és Arthur Laurents [...] szerette volna, hogy elgondolkodjunk. Tehát csak az intencionális tárgyak szintjén tudjuk ezeket a közös tulajdonságokat leírni, mihelyest az intencionális hozzáállást alkalmazzuk”.³⁴

Mit tanulhatunk a mémektől?

Odin és a többi isten története tehát folyamatosan változik és mozgásban van, Gaiman regénye ennek a folyamatnak csak egy állomása. Az irodalomelmélet segítségével meg tudjuk ragadni és le tudjuk írni ezt a mozgást, nem kapunk viszont választ a miért kérdésére. Miért pont így jelenik meg a regényben Odin alakja, miért pont most és miért pont ilyen környezetben. Ezen kérdések megválaszolásában segíthet nekünk a memetika. Gaiman olyan történetet akart, amely megszólítja a kortárs közönséget, tehát olyan mémekre volt szüksége, amelyek kompatibilisek a jelenkor mémplexeiével. A 21. század olvasója nem vevő a fekete/fehér ábrázolásra és a nagy, heroikus küzdelmekre. Kisebb, szürkébb szereplők érdeklik, akik bizony nem mindig rendelkeznek makulátlan lelkiismerettel. Létezik-e Szerda/Odin a valóságban? Nem valószínű, de az biztos, hogy ha létezne, akkor Gaiman Szerdája sokkal hitelesebb lenne a kortárs közönség számára, mint a középkori változat. (Persze szigorúan a memetika felől vizsgálva nem Neil Gaiman változtatta meg a mémet a kurrens elvárásoknak megfelelően, hanem pont fordítva: a mítosz mémje használta fel Gaimant, hogy minél effektívebben reprodukálhassa önmagát.)

Hogy ez a folyamat végbemehessen, a befogadónak olvasnia, értelmeznie kell a mémet. Ahhoz, hogy valaki felismerje, hogy az *Amerikai istenek* lapjain a mintaszerző Odin vagy Thot mítoszt meséli újra, rá kell ismernie a két szereplőre Szerda és Ibis urakban. Követnie kell a regény utasításait, és az sem árt, ha rendelkezik némi – alapvető – ismerettel az északi és egyiptomi mitológiáról. Vagyis nem mindegy, hogy az olvasó elméjében milyen mémek és mémplexek vertek tanyát előzőleg, ugyanis ezek befolyásolják az értelmezés mélységét és így a regény esztétikai hatását is.

35 Uo., 394.

36 Uo., 397.

Ha ugyanis elfogadjuk, hogy egy elme sem mentes a mémektől, akkor azt is tudatosítanunk kell, hogy lényegében mindannyian saját, személyre szabott mémplexekkel rendelkezünk. „A »független« elme idegen és veszélyes mémekkel szembeni, ön maga megvédéséért folytatott küzdelme mítosz.”³⁵ Azt, hogy elménkben milyen mémek és mémplexek tömörülnek, rengeteg dolog befolyásolja, a neveltetéstől fogva a kulturális átadás ezer formáján keresztül. A lényeg, hogy minden egyes új mém, amit megismerünk, ütközik ezzel a már létező mémkomplexummal. Ha kompatibilis a mémplexünkkel, akkor beta-goződik és replikálódik, ha ellenséges, akkor nem kerül terjesztésre.

Amint a fentiekből kiderült, meglehetősen egyszerű a mítoszokat a mémekkel, az egyes mitológiákat pedig a mémplexekkel azonosítani. Ebben az esetben mítoszok különböző megjelenési formái a mémek fenotípusai lennének. A kérdés az, hogy mit nyerünk egy ilyen lépéssel, vagyis felhasználható-e a memetika az irodalomtudományi kutatás során? Van-e gyakorlati haszna egy ilyen szempont bevonásának az irodalmi kutatásba?

Meggyőződésünk, hogy igen, mivel a memetika új nézőpontokkal és kontextusokkal bővíti a kutatást, és bizonyos jelenségek megértését – így a hatástörténetet vagy az intertextualitást – új szintre emeli. Nyilvánvaló, hogy ez a dolgozat csak az első lépése lehet egy hosszabb és alaposabb kutatásnak, amely részletesebben, konkrét példákat elemezve vizsgálja a memetika és az irodalomtudomány kapcsolatát. Az viszont már most is látszik, hogy a mémelmélet fogalomkészlete és logikája adaptálható az irodalmi kutatásra és a hivatkozott szakirodalom bizonyos megállapításaival fennálló párhuzamok csak tovább erősítik ezt a meggyőződést. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a felhasznált analógiák pontatlanságokhoz vezethetnek, és fennáll a veszélye annak, hogy az irodalomtudomány által már egyszer megállapított dolgokat mondjuk el – új köntösbe csomagolva. Ezzel a problémával már Dennett is szembesült könyve írása során, s ő is azon igyekezett, hogy elkerülje a „langyos víz” feltalálását az elmélete kidolgozása során. Végül arra jut, hogy bár a memetika „szigorú tudománya kidolgozásának kilátásai kétségesek, de a fogalom egy értékes szempontot ad, amelyből vizsgálat alá vonható a kulturális és genetikai örökség közötti komplex kapcsolat”.³⁶ Ebből következik, hogy maga az elmélet – bár új és kicsit szokatlan – eddig sokkal több hasznot hajtott, mint amennyi kárt tett. Ezt a vélekedést remélhetőleg a fenti elemzés is csak megerősíti.